

Попович Н.

РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ОСОБИ ТА ЧИСЛА НЕТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ДІЄСЛІВ У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ.

У наукових текстах філологічного спрямування організуючими, зв'язуючими елементами є означено-особові модифікації, які забезпечують його зв'язність і, таким чином, реалізують логічність викладу¹. Крім того, вони виконують експресивну функцію, відіграють роль активізатора уваги читача.

Важливе значення для відображення суб'єктно-об'єктної структури тексту має категорія особи і форми її вираження, оскільки процес пізнання, який відбивається текстом, пов'язаний з діяльністю особи. Категорія особи знаходиться у граматичній єдності з категорією часу і способу, що вважається основою дієслівного формотворення і внутрішнім фундаментом будови дієслівного речення: "Інші відомості маємо про видову приналежність дієслова у тих випадках, коли треба втілити в слова певний задум."ⁱⁱ.

Так, якщо факти, про які йдеться, не пов'язані з суб'єктом, використовуються, в основному, тільки форми 3-ї особи. Такі випадки надзвичайно частотні. О.О. Потєбня зазначав, що в поняття дієслово входить ставлення до особи і в вираженні її беруть участь синтаксичні та морфологічні форми, оскільки вона є однією з ознак предикативностіⁱⁱⁱ.

Всі шість взаємопов'язаних форм представлені в проаналізованих текстах: 1, 2, 3 особою однини та 1, 2, 3 особою множини, де ми спостерігаємо нерозривний зв'язок категорії особи з категорією числа.

Безособові дієслова, які не здатні сполучатися з формами Називного і Кличного відмінків, зустрічаються у науковому тексті дуже рідко. Безособове значення передається формою 3-ї особи однини теперішнього, майбутнього часу або формою середнього роду минулого часу (**нам хочеться відзначити, не вистачило даних**). Інших груп безособових дієслів в текстах не знайдено. Помічено вживання форми 3-ї особи однини (і середнього роду) з безособовим значенням, що, на нашу думку, можна пояснити неперехідністю дієслів і їх предметно-особовим значенням: "Пропонується набагато простіший спосіб: умовно об'єднати у вислові "молода поезія" ще практично не читані, не аналізовані, не критиковані твори літераторів, чий дебют відбувся з кінця 80-х років і до сьогодні."^{iv}, "Трапляється, що якийсь лінгвіст вживають на позначення іншої мови."^v.

Незалежно від того, чим зумовлена безособовість дієслова - його лексичним значенням, морфологічним показником (-ся) або структурою без особового речення - семантично речення з такими дієсловами співвідносяться тільки з предметно-особовим суб'єктом (неособою). Тому безособові форми не можуть вживатися замість власне-особових форм 1, 2, 3-ї особи, як вживаються форми узагальнено- та неозначено-особовим значенням.

В узагальнено-особовому, неозначено-особовому і безособовому вживанні дієслів реалізуються різні семантико-морфологічні потенції особових форм. Узагальнено-особове і неозначено-особове значення властиві тільки тим дієсловам, які відносять дію до власне-особового суб'єкта, тобто семантично пов'язані з категорією особи іменників. Безособове значення спостерігаємо тільки у тих дієслів, які семантично пов'язані з категорією неособи. Безособові дієслова означають стихійну дію, відірвану від читача, на відміну від особових, які вказують на участь граматичного суб'єкта дії^{vi}.

Частіше зустрічаються випадки безособового вживання особових дієслів (**не завжди зрозуміло, зафіксовано, введено, взято**), які переважно вжиті не з стилістичною метою, а для сприяння логічному, доказовому викладенню думки в безособовому плані^{vii}, що підтверджує висновки про безособовий характер наукового стилю^{viii}. У проаналізованих текстах зустрічаються також безособові дієслова з морфологічним показником **-ся** (**у варіантах не відзначається, констатується**).

Вживання тих, чи інших особових форм зумовлене закономірностями наукового стилю, індивідуальною манерою автора, адресата і т. п.

Для стилю аналізованих філологічних праць характерна і багатозначність граматичних форм, і наявність у одній формі декількох значень, з яких одне є основним, а інші другорядними, залежними від змісту мовлення.

Як зазначалося вище, узагальнено-особові і неозначено-особові значення пов'язані з категорією особи іменників, виражаючи передусім два відношення: участь і неучасть у процесі мовлення. 1-а і 2-а особи виражають власне особовезначення, 3-а - спрямована на конкретизацію суб'єкта^{ix}, при цьому граматичне значення особи, як відомо, виражається формальними показниками: особовими закінченнями і формотворчими афіксами.

Якщо розглянути семантичну структуру особових форм кожної особової парадигми, то побачимо таку картину частотності особових форм, що дає нам проведене статистичне дослідження особливостей функціонування категорії особи у стилі філологічної статті.

Автори вживають форми 1-ї особи однини і множини ... , коли хочуть виразити свою участь в дії, а форми 2-ї особи однини і множини - не участь автора, а участь адресата: "Ми виходимо з того, що експресія, по-перше, - це не те, що надає мовленню емоційності."^x.

Форма 1-ї особи однини є показником участі в дії, точніше, актуалізує участь того, хто говорить і не виключає участі адресата: "Гадаю, визнання за Антонієм матеріалізму та язичництва виразно суперечать поезії названих збірок."^{xi}. Наступна форма, навпаки, актуалізує ознаку "участь адресата" і виключає ознаку "участь того, хто говорить". Це підтверджують і статистичні підрахунки: вжито форму 1-ї особи однини - 5%; 1-ї особи множини - 10%

Форма 1-ї особи множини, будь-якої часової форми разом з займенником "ми" актуалізує участь і того, хто говорить і адресата. (**пишемо, розглянемо, проаналізуємо**): "Розглянемо ще один приклад аналізу словотвірної моделі."^{xii}. Ця форма широко вживається, коли автор об'єднує себе з читачем. Своєрідним варіантом парадигматичного значення цієї форми є вживання її у ролі вставних слів (**скажімо, візьмемо**). Кількість осіб, які беруть участь у обговоренні проблеми, визначити не можливо. Це і зумовлює вживання цієї форми в узагальнено-особовому значенні: "Отже, категорію переадресуємо до сфери науки; категорію напряму (а також течії, школи тощо) пов'язуємо не так із філософськими, як з історико-літературними характеристиками; а категорію стилю співвідносимо зі сферою поезики (як літературні теорії, так і практики)."^{xiii}.

Формам 1-ї особи множини протистоять форми 2-ї особи множини, парадигматичне значення яких визначається вираженням участі загального адресата, виключають мовця з процесу мовлення. Вживання форм 2-ї особи однини не виявлено.

Аналіз кількісного розповсюдження особових форм показав, що особові форми дієслова є досить активними і становлять від 81 % до 90% дієслівних слововживань.

Кількісні характеристики кожної особової форми свідчать про найбільшу активність форм 3-ї особи однини і множини, середню активність форм 1-2 особи однини, і низьку - 1-2 особи множини.

У науковому стилі з низькими частотами вживаються тільки форми 1-а і 2-а особи множини з узагальнено-особовим значенням. Найбільш вживані форми 3-ї особи однини і множини. Власно-особовета предметно-особове значення форм 3-ї особи конкретизується сполученням з іменниками (**автор пише**).

На прикладах бачимо, що парадигматичний потенціал форми 3-ї особи однини і множини містить два полярних значення: особове та безособове. У наведених прикладах форма 3-ї особи однини виступає контекстуальним морфологічним синонімом до форми 1-ї особи однини і множини, 2-ї особи однини (**автор цієї статті вважає - замість - я вважаю**).

Категорія особи об'єднує більшість дієслівних форм, але деякі з них мають неповну парадигму особи. За нашими даними це дієслова різної семантики: **аналізуватися, адресуватися, синтезуватися**, для яких характерна відсутність форм 1-ї, 2-ї особи, це - зворотно-пасивні дієслова (**акумулюватися, нагнітатися**).

Обмеження в творенні форм особи зумовлені особливостями лексичного значення і синтаксичними зв'язками, семантико-граматичними структурами (безособові дієслова), структурою речення (зворотно-пасивні дієслова і особові дієслова безособовому значенні).

Категорія особи має чітку смислову і формальну основу, визначається координацією головних членів речення, характеризується флективними показниками.

Реалізація системи слів форм дієслова виявляє неоднорідність категорій числа дієслова^{xiv}, хоч вона властива всім розрядам дієслів. За категоріальним значенням числа виділяють дієслова повної і неповної парадигми.

Система числової парадигми реалізується в таких варіантах :

1) дієслова, які мають омонімічну форму однини, а множина твориться флексіями - **емо, -емо, -ете, -єте, -уть, -ють, -імо, -имо, -іте, -ите, -ать, -ять**.

2) безособові дієслова і особові в безособовому значенні.

Більш об'ємну групу (типу **аналізуватися**) складають одноособові дієслова. Вони представляють дію як стан, який незалежить від суб'єкта. Вони виступають в формі недокожаного вид уз неповною парадигмою особи, тобто повний набір особових форм відсутній (тільки 3 особа однини і множини). Їх вживання обмежено семантикою дієслова.

Лексичний фактор у дієсловах дії формує його граматичну форму - напр. форму множини – **концентруватися, групуватися**.

Дієслова неповної парадигми числа характеризуються тим, що можуть бути елементом синтаксичного побудування з власно-особовим або предметно-особовим значенням. (див. Розділ 5): **"Поняття "експресія" іноді помилково ототожнюють з поняттям "експресивність"**.^{xv}

Майже цілковита відсутність серед дієслівних форм форми 1-ї, 2-ї особи зумовлена лексичним значенням дієслів – вони позначають ознаки неістот.

Категорія особи виступає в узагальненому значенні, бо йдеться не про конкретні особи, а про будь-кого, про кожного (**виявили, дійшли**). Граматична особа тут має значення неозначено-узагальнене. Таким чином, спостерігаємо, що категорія особи і числа не має значення. Тому, і досить часто, спостерігаємо випадки взаємозаміни однини і множини 1-ї і 3-ї особи без шкоди для смислу.

Автори аналізованих філологічних праць використовують властиву інфінітиву семантику особи, його персональність визначається в контексті особовими дієсловами або лексичними утворювачами – іменниками: **"Врахування цих відмінностей дозволяє визначити різні типи речень, характер їх зв'язків між собою, типологію речення."**, **"Залежно від характеру дії всі деспективні речення можна поділити на дві групи: диспозиційні і дійові."**, Він може **реалізуватися у вигляді так званого давального логічного суб'єкта або бути не вираженим**.^{xvi}

Дієслова, виявлені в аналізованих текстах, умовно можна поділити на дві групи: 1) ті, що називають дії предмета; 2) ті, що називають стан, відношення, властивості предмета.

Знайдені певні закономірності вживання особових і часових форм дієслова при вираженні дії. Зі збільшенням ступеня узагальненості дії змінюється і співвідношення форм особи і часу дієслів. Порів.: **"Маковій уживає антонімічну пару "шити". "В фейлетонах О. Маковея знаходимо крилаті вирази з латинської, французької мов."**^{xvii}

Прагнення до об'єктивності викладу реалізується в зміністану дієслів, надання пасивності діям: **"Таким чином, у межах умовного гіпотаксису можна виділити що найменше дві групи складнопідрядних речень, які наділені некатегоріальним значенням фінальності, відповідно до цього можуть трансформуватися у гіпотаксис з підрядним мети."**^{xviii}, **"Коли вони втілені в прямих значеннях, то підкреслюють зміну форми предметів-неістот"**^{xix}.

У широкому розумінні категорія особи є однією з ознак предикативності, тобто синтаксичною категорією. Присудок, виражений дієсловом у формі теперішнього-майбутнього часу або наказового способу, передає значення особи за допомогою особових закінчень: **"Точочасні східнослов'янські діалекти важко піддаються вивченню. Що вони нестали єдності, яку можна кваліфікувати як давньоруську мову, сьогодні не сумніваються солідні дослідники."**^{xx}

Присудок, виражений дієсловом у формі минулого часу передає значення особи за допомогою зв'язку з синтетичними особовими парадигмами теперішнього і майбутнього часу. Отже, нетермінологічні слова (ознаки, стани, кількість, якість і т. п.) і часові форми дієслів докожаного і недокожаного виду, форми числа (частіше - однина і множина)

- всі ці граматичні і лексичні засоби підкреслюють узагальненість, абстрактність думки, тобто виконують основну вимогу і умову наукового стилю, специфікою якого диктуються кількісні розповсюдження особових і часових форм.

За даними аналізу найбільш уживаними є форми :

- дійсний спосіб, тепер. час, 3 особа однини, множини;

- інфінітив;

- дійсний спосіб, минул. час, чолов. рід;

- дійсний спосіб, минул. час, жін. рід, серед. рід;

- дійсний спосіб, минул. час, множина;

- дійсний спосіб, тепер. час, 1 особа множини. Дослідивши морфологічні засоби, що реалізуються вченими прибудуванні текстів наукових статей, ми дійшли висновку, що не лише лексичні засоби, в яких особливо яскраво виступає їх стилістична маркованість, а й морфологічні (які вважаються стилістично нейтральними, або такими, що не несуть стилю утворюючого характеру) виявляються стилістично забарвленими саме в контексті даного різновиду мовлення - науковому стилі. Отже, можна говорити про стилетворчу значимість морфології.

-
- ⁱ Лариохина Н. М. Вопросы синтаксиса научного стиля речи: Анализ некоторых структур простого предложения. -М.: Рус. язык, 1979. -С. 236.
- ⁱⁱ Милославський І. Г. Вид дієслова в системі граматичних характеристик російської мови// Мовознавство. -1989. -N1. -С. 12.
- ⁱⁱⁱ Білодід О.І. Вчення О.О. Потебні про розвиток структури речення// Мовознавство. -1977. -N2. -С. 39.
- ^{iv} Бондар А., Ботанова К. Новітня українська поезія: есенерация ікс, або отруєння голосом невідомого// Дивослово. -1998. -N2. -С. 2.
- ^v Рогач Оксана. Етнос. Мова. Фразеологізм. // Дивослово. -1998. -N9. -С. 14.
- ^{vi} Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда/: Морфологія. -К.: Наук. думка, 1969. -С. 583.
- ^{vii} Борщ Э.Г. Категория лица в современном украинском литературном языке (по сравнению с русским и белорусским): Автореф. дис. канд. филол. наук:10. 02. 01. Киев. гос. пед. ин-т. - К. , 1974.
- ^{viii} Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. - К. :Вид-во КДУ, 1970. -307 с.
- ^{ix} Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. -М. :Высшая школа, 1959. -С. 391.
- ^x Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови// Мовознавство. -1984. -N2. -С. 11.
- ^{xi} Поліщук Я. Символи і метаморфози// Дивослово. -1997. -N2.
- ^{xii} Клименко Н. Ф. Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів// Мовознавство. -1982. -N3. -С. 38.
- ^{xiii} Ткаченко А. Стиль. Напрямок. Метод. Тип творчості// Слово і час. -1997. -N4. -С. 44.
- ^{xiv} Русанівський В. М. Структура українського дієслова. -К. :Наук. думка, 1971. -С. 316.
- ^{xv} Чабаненко В. А. Зазн. праця. -С. 11.
- ^{xvi} Андреш Й. Ф. Моделі деагнетивних речень в українській і чеській мовах// Мовознавство. -1989. -N4. -С. 31.
- ^{xvii} Історія українських фейлетонів// Дивослово. -1998-N12-С. 21.
- ^{xviii} Чепель В. С. Варіанти парадигм і відмінкових форміменників у давньоруській та сучасній російській мовах// Мовознавство. -1984. -N3. -С. 42.
- ^{xix} Чепель В. С. Зазн. праця. -С. 38.
- ^{xx} Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі// Мовознавство. - 1996. -№6. - С. 4.